
TÁJÉKOZÓDÁS

SOLTÉSZ ERZSÉBET

Az olasz politikatudományról

A politikatudomány Olaszországban több más európai országhoz hasonlóan a második világháború utáni évtizedekben vált intézményesen is elismert önálló diszciplínává. A demokráciára való áttéréssel egyidejűleg fogalmazódott meg a politikatudomány megteremtésének igénye. Az olasz politikatudománynak már a múlt század végén is voltak kiemelkedő művelői, de őket és teljesítményeiket „elfelejtette” a tudományos emlékezet, s így gyakorlatilag előlről kellett kezdeni a tudományág megalapítását. A demokratikus berendezkedéssel megteremtődtek a kedvező külső feltételek, de sok nehézséget kellett még legyőzni ahhoz, hogy a politikatudomány elfoglalja az őt megillető helyet a tudományok rendszerében és a közgondolkodásban. Mintegy két évtizedig tartott az előkészítésnek, megalapozásnak tekinthető időszak, s csak az 1970-es évektől került igazán felszálló pályára.

A következőkben négy fejezetre tagolva mutatom be az olasz politikatudomány előzményeit, újjászületésének körülményeit és sajátosságait, intézményesülését, illetve a tematikáit és legkiemelkedőbb teljesítményeit.

A KULTURÁLIS TRADÍCIÓK

A politikáról való gondolkodás gyökerei Itáliában igen messzire nyúlnak vissza. Most eltekintve az ókori római hagyatéktól, az evilági rendről, evilági hatalomról már a kora középkor, de hangsúlyosabban a reneszánsz óta, kiemelkedő személyiségek fogalmazták meg gondolataikat. E helyütt elegendő, ha csak Aquinói Szent Tamás, Pádúai Marsilius, Niccolò Machiavelli nevét említem meg. A tudomány pozitivistá felfogását megelőző korokban a politikáról való gondolkodás azonban alapvetően előíró, nem pedig leíró jellegű volt, s zömmel

vallási vagy filozófiai jellegű értekezésekben jelent meg. A mai politikatudomány ezeket az ősoket ezért a tudományosság előtti korszak nagyjainak tekinti, de semmiképpen sem közvetlen előfutároknak.

A mai értelemben vett társadalomtudományok kifejlődése előtt Európa szerte a pozitívizmus, a tudomány pozitivistá felfogása nyitotta meg az utat. A pozitivistá gondolkodók munkássága nyomán indultak fejlődésnek a tapasztalati megfigyelésen alapuló, a társadalom valóságos működésének megértését célul tűző empirikus tudományok. Itáliában azonban sajátos módon a pozitívizmus csak igen gyengén érintette meg a filozófiai gondolkodást, a hagyományos filozófiai irányzatok pedig „a legutolsó helyre számúzték a politikát, változékonyak, ideiglenesnek, más, sokkal jelentősebb tényezőktől függőnek tekintették azt” (Morlino 1991: 95). Itáliában az empirikus irányba forduló politikatudomány egyik ősatya, Gaetano Mosca ily módon az uralkodó filozófiai és kulturális felfogás ellenében alkotta meg *Elementi di scienza politica* (A politikatudomány elemei) című alapvető művét. A munka 1896-ban jelent meg, s a mai politikatudomány művelői egyöntetűen ezt tekintik az olasz politikatudomány születési évének.

Mosca nagy összefoglaló művének kiadása után néhány évvel jelent meg az olasz politikatudomány másik ősatyjának tekintett Vilfredo Pareto *Les systèmes socialistes* (1902–1903) (A szocialista rendszerek) című kötete, amely részéről az első, de még nem szisztematikusan kifejtett hozzájárulás volt a politikatudományhoz. Másik jelentős munkája az 1916-ban megjelent *Trattato di sociologia generale* (Általános szociológiai értekezés), melynek utolsó fejezetét a hatalom és a társadalmi egyensúly problémáinak szentelte. Lényegét tekintve tehát e két kiemelkedő egyéniség vetette meg Itáliában a tudományosság alapjait a politika kutatása számára.

Norberto Bobbio értékelése szerint: „Mindkettőjüknél közös volt a törekvés, hogy a politikai tanulmányokat nem az elvekből levezetett, hanem a történelmi megfigyelésen alapuló kutatás útján elindítsák. Távol tartották magukat az apriorisztikus konstrukcióktól: a mítoszokkal és az ideológiákkal – amit az egyik [Mosca] »politikai formuláknak«, a másik [Pareto] »derivációknak« nevezett – a történelem tanulmányozását, a tapasztalat leckéjét állították szembe... Az egyik a történelmi módszer helyezte előtérbe, mint ami analóg a természettudományokban alkalmazott empirikus módszerrel, a másik a logikai kísérleti elméleteket magasztalta, melyek előtt az ember leveti saját szenvedélyeit. Mélységes különbség volt közöttük azonban a politikatudomány hasznosságának értelmezése tekintetében. Mosca mindig nagyon bízott a politikatudomány gyakorlati funkciójában: annyira hitt a politikai osztályra gyakorolt jótékony hatásában, hogy hosszú távon a tudományos politika eljövételét prognosztizálta. Pareto tudományos aszketizmusa viszont olyan radikális volt, hogy az általa megvetett mítoszokkal a tudomány mítoszáat sem engedte meg szembeállítani:

soha nem volt illúziója a tudományos elméletek meggyőző erejét illetően, és amikor valaki megkérdezte tőle, miért fáradozik annyit a hamis próféták leleplezéséért az igazság nevében, azt mondta, hogy szórakozásból. Mosca szereplőként is részt vett kora politikai küzdelmeiben; Pareto viszont a néző és a meg nem hallgatott látnok szerepét kedvelte. Mosca egész életében pozitívista, ... Pareto, amikor elkezdte tudományos pályafutását, inkább csalódott idealista volt” (Bobbio 1971: 6–7).

A modern olasz politikatudomány e két úttörőjének munkássága azonban nem talált különösebb visszhangra saját hazájában, az elkövetkező évtizedekben inkább a tengeren túli politikatudományra gyakoroltak érezhető hatást. A század eleji ígéretes politikatudományi fejlődés megakadt, s ezt csak részben magyarázza az az állítás, hogy „mire a politikatudomány tanai elterjedtek és az ezt szolgáló intézmények, társaságok létrejöttek volna, a fasizmus jutott uralomra, és a fokozatosan kiépített totalitárius politikai berendezkedés nem igényelte, sőt el sem tűrte a politikára vonatkozó tudományos igényű vizsgálódások nyilvánosságát” (Paczolay–Szabó 1984: 233). Most eltekintünk annak vizsgálatától, hogy valóban totalitárius rezsim volt-e az olasz fasizmus, vagy inkább a tekintélyuralmi berendezkedés egyik változata, az azonban tény, hogy a nem demokratikus rezsimek valóban nem kedveznek az empirikus politikatudománynak, s így az olasz fasizmus is gátat vetett a további fejlődésnek. Ez a magyarázat azonban önmagában kevés, mert a fejlődés valójában már az első világháborút megelőző, liberális korszakban megszakadt, amikor a politikai feltételek pedig még kedvezőek lettek volna. A megtorpanás legfőbb okait ebben az időszakban a kulturális és tudományos feltételekben találjuk meg. A korabeli uralkodó kulturális és tudományos közvélemény tekintélyes képviselői határozottan tagadták az önálló politikatudomány létjogosultságát.

Említettem, hogy az uralkodó filozófiai iskolák a politikát nem tekintették a társadalom önálló szférájának, ezért nem is járulhattak hozzá a politikatudomány filozófiai megalapozásához. Benedetto Croce, a kor legnagyobb hatású liberális filozófiai gondolkodója például nyíltan és határozottan szembeszállt mindenféle empirizmussal. De a marxista beállítottságú filozófiai baloldal sem ismerte el a politikát autonóm társadalmi dimenzióknak, legnevesebb képviselője, Antonio Gramsci is, a marxista hagyományoknak megfelelően, a gazdaságot tekintette alapnak, a politikát pedig a gazdasági alaptól függő felépítmény részének. Sajátos mozzanat, hogy a második világháború után éppen egy filozófus, Norberto Bobbio volt az, aki a legtöbbet tett az önálló politikatudomány megeremtéséért Olaszországban.

A 20. század első évtizedeiben a politikatudomány legfőbb ellenfelei azonban a jogászok és a történészek voltak. A Giolitti-korszak alkotmányos stabilitásának éveiben született és erősödött meg a német mintájú közjogi iskola, amely a mindent eluraló jogi formalizmusért lelkesedve, szociológiaellenes előítéletektől vezérelve elszántan szem-

beszegült minden olyan kísérlettel, amely nem a jogi normákból kiindulva akarta a társadalmat és benne a politikát tanulmányozni. A történészek körében akkoriban a historicizmus volt az uralkodó áramlat, s ennek hadállásaiból támadtak a nem csupán egyedi történéseket vizsgáló, hanem általánosításokra törekvő politikatudományt. A politikai jelenségek tanulmányozásának empirikus és általánosító jellegét mindkét esetben a tiszta tudomány eszméjének nevében utasították el. A fomalista jogászok szemében az úgynevezett politikatudomány kritikus pontját tárgyának cseppfolyóssága és ideiglenessége, valamint a lényegéhez tartozó empirizmus képezte, a historicista beállítottságú történészek pedig az általánosítás módszertani eljárását kifogásolták. Mindkét tradicionális diszciplína legfeljebb saját segédtudományának, rosszabb esetben „szolgálólányának” tekintette az úgynevezett politikatudományt, amelynek nem lehet önálló helye sem a tudományok, sem a tudományos intézmények világában.

Amikorra tehát a külső politikai körülmények is végképp kedvezőtlené váltak számára, az újszülött politikatudomány már a teljes elhagyatottság állapotában volt, „a fasizmus ezúttal egy halottat pusztított el” (Bobbio 1971: 17).

A POLITIKATUDOMÁNY ÚJJÁSZÜLETÉSE

A fasizmus bukásával és a köztársasági demokrácia megteremtésével bekövetkezett változások között a politikatudomány sorsa szempontjából legalább három kedvező feltételt kell megemlíteni. Az egyik maga az új politikai berendezkedés, a demokratikus politikai környezet, amely már nem volt annyira ellenséges a politika szférájának tárgyilagos vizsgálatával szemben. A másik a tudományok – és nem csak a társadalomtudományok – autonómiájának helyreállítása, ami lehetővé tette, hogy a tudomány és a tudományosság kérdéseiről külső hatalmi beavatkozások nélkül lehessen folytatni. A harmadik kedvező feltétel pedig az volt, hogy a korábbtól lényegesen eltérő társadalmi és kulturális légkör alakult ki, amelyben új alapokon lehetett megindítani a küzdelmet a politikatudomány újjászületéséért és intézményesítéséért. Ezek a tényezők azonban önmagukban még nem biztosítottak egyenes utat a fejlődéshez, szükség volt még a szubjektív tényezőre is, vagyis elszánt és a politikatudomány iránt elkötelezett személyiségek aktív cselekvésére. Ebben a tekintetben az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején kezdett a helyzet megváltozni, legfőképpen Bruno Leoni, Norberto Bobbio és Giovanni Sartori kezdeményezésére. Az ő nevükhöz fűződik a politikatudomány újjászületése és megalapozása. Az 1950-es években számos, igen színvonalas tanácskozást szerveztek, s két olyan folyóiratot is elindítottak, melyeknek feladatai között világosan megfogalmazódott a politika nem ideológiai elemzésének a megalapozása.

1950-től kezdve jelent meg Paviában Leoni irányítása alatt az *Il Politico*, 1952-től pedig Firenzében a *Studi Politici* Pompeo Biondi, Salvatore Valitutti és Giovanni Sartori szerkesztésében. A várt fellendülés azonban még ezzel együtt sem következett be, részint az akadémiai világ ellenállása, részben a politikai világ gyanakvó közömbössége következtében, amit tartalmilag e két folyóirat is hűen tükrözött.

Ami a tudományos környezetet és az akadémiai világ ellenállását illeti, tovább élt a meggyőződés – és ismét előkerültek a jogászok és a történészek által a század elején hangoztatott érvek –, hogy a politikát nem lehet autonóm módon tanulmányozni, mert maga a politika szférája sem rendelkezik autonómiával a társadalom többi szférájához képest. Újabb fejlemény volt, hogy ezzel egyidejűleg fokozatosan teret nyertek olyan, ugyancsak újnak számító társadalomtudományi diszciplínák, mint a közgazdaságtan és a szociológia, melyek a maguk részéről szintén érdeklődést mutattak a politikai dimenzió iránt. Noha a filozófia részéről a szociológia irányában is megfigyelhető volt bizonyos ellenállás, főként alapvetően empirikus jellege miatt, sem a szociológiát, sem a gazdaságtudományt nem tekintették más tudományok függvényének vagy „szolgálólányának”, és e két diszciplína tárgyát, a társadalmat, az osztályokat, a köztük lévő viszonyokat, illetve a gazdaságot önálló területként ismerték el. A politikával is foglalkozó társadalomtudományokat hagyományosan „politikai tudományoknak” nevezték, ezzel is mintegy kifejezésre juttatva, hogy nem lehet egyes számban a politika tudományáról beszélni, annak tárgyát teljes egészében felszívják az úgynevezett politikai tudományok.

Az 1950-es évek elején-közepén azonban nem csupán a tudományos közvélemény, az akadémiai világ uralkodó felfogása gátolta a politikatudományi kezdeményezéseket, de maga a tágabb kulturális környezet, s benne a politikai kultúra sem mutatott szimpátiát iránta. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a tömegek politikai színrelépésének kezdetétől fogva, tehát már a múlt században gyökerezően, az ideológiának mindig privilegizált szerepe volt az osztályharcokban, a politikai küzdelmekben. A társadalmilag és kulturálisan igen megosztott, igen töredezett Itáliában a politikai azonosulás legfontosabb eleme az ideológiai azonosulás volt. Már a múlt században világosan megfigyelhető volt, hogy a politikai megosztás nem annyira a társadalmi helyzet vagy az osztályhelyzet mentén alakult ki, hanem a világnézet, illetve az ideológiák mentén. Ez a tradíció folytatódott a 20. században is, s a második világháború alatt, az Ellenállás idején teljesedett ki. A német megszállással és a fasizmussal szembeni Ellenállás (így, nagybetűvel írják az olaszok) alatt megalakult vagy újjászervezett pártokhoz való csatlakozás ideológiai alapon történt, azonosulást jelentett a pártok által képviselt ideológiával. Az olasz politikatudomány formálódása szempontjából mindennek most az az aspektusa lényeges, hogy a politikát a különböző ideológiák sem

tekintik a társadalom önálló, öntörvényű szférájának, számukra a politika csak eszköz, amelynek segítségével megvalósítható az ideológiában összefoglalt kívánatos társadalmi rend. A politika itt is csupán „szolgálólány” szerepre redukálódik. Innen eredeztethető tehát az a jelenség, hogy az erősen átideologizált tömeg- és elitkultúra nem támogathatta az olyan programokat, amelyek a politika szféráját deklaráltan ideológiamentesen kívánták megközelíteni. „Aki végigtekint a politikai tanulmányok panorámáját azokban az években, mindenekelőtt három előíró jellegű politikai gondolati áramlat, a marxizmus, a liberális szocializmus, és a szociális kereszténység terjeszkedését látja. A társadalom elemzése gyakran csupán ürügy a cselekvési programok kidolgozásához” – írja Bobbio (1961: 217).

Ezen a területen a helyzet akkor kezdett a politikatudomány szempontjából kedvező irányban megváltozni, amikor a viharos gazdasági, társadalmi átalakulások, a kultúra erőteljes laicizálódása és a politikai pártokba vetett bizalom csökkenése következtében az ideológia fokozatosan elvesztette privilegizált helyzetét a kultúrában, s egyre inkább felerősödött a politika utópiáktól, ideológiáktól mentes megközelítésének igénye.

Annak ellenére, hogy az 1950-es években a tágabb kulturális környezet még nem volt igazán barátságos a politikatudomány iránt, azért az új diszciplína megalapozása és kulturális legitimációja területén történt előrehaladás. Ebben az évtizedben a politikatudomány, érthetően, saját magával foglalkozott a legtöbbit. Figyelmét elsősorban tárgyának körülhatárolása, más tudományágakhoz való viszonya, saját módszereinek kidolgozása, vagyis az önmeghatározás, az önazonosulás problémái kötötték le.

Az „új” politikatudománynak a társadalomtudományok rendszerében való elhelyezkedéséről zajló vita egyik konklúzióját legvilágosabban Samuel E. Finer (1954: 27) foglalta össze egy Firenzében tartott tanácskozáson: „1. amikor elhatározza, hogy kizárja a saját köréből az erkölcsi ítéleteket és az empirikus adatok összegyűjtésére és elemzésére fordítja a figyelmet, a politikatudomány elszakad a politikai filozófiától; 2. amikor, ha csak implicit módon is, eljut a valóságos folyamatok és a formális folyamatok közötti megkülönböztetéshez, a politikatudomány elszakad a közjogtól; 3. amikor az osztályozás és az összehasonlítás révén az empirikus adatok elemzése explicit módon azt bizonyítja, hogy ezeket az adatokat nem tekinti egyedinek és kizárólag időhöz, térhez és specifikus körülményekhez kötődőnek, akkor ezeket az adatokat megkülönbözteti a történeti adatoktól, és a politikatudomány elszakad a történetírástól is” (idézi: Morlino 1991: 93–94).

A fenti három tudományterülethez, amelyekkel szemben a politikatudomány saját specifikumait igyekezett meghatározni, hamarosan egy negyedik is társult, a politikai szociológia. Viszonylag sokáig, egészen az 1970-es évek elejéig a politikatudomány önmeghatározásáról folytatott vitákban a „negatív” elem dominált, vagyis annak hangsúlyozása, hogy mi *nem* a politikatudomány: miben eltérő, miben

más mint a többi, politikával *is* foglalkozó diszciplína, azok a tudományterületek tehát, melyeket politikai tudományoknak neveztek.

A kifejelett politikatudomány pozíciójából tekintve ma már közhelynek tűnik az az érvelés, amely akkor, a létért való küzdelem időszakában még nagyon is újszerűen hatott. Ennek alátámasztására érdemes röviden felidézni, hogy például Bobbio hogyan magyarázta a politikatudomány, a jogtudomány és a történelemtudomány különbségét. Az állítása az volt, hogy a politikatudomány a jogtudománytól alapvetően a *szempont*, a történelemtudománytól pedig a *módszer* tekintetében különbözik. „A jogtudóst, ugyanúgy mint a politikatudóst, a tipikus vagy elvont magatartások érdeklik, nem pedig ennek vagy annak a tulajdonnévvel jelölt személynek a magatartása: ebben mindkettő eltér a történelemtudománytól. De a jogász számára a magatartások annyiban képezik a kutatás tárgyát, amennyiben azok egy meghatározott jogrend normái által szabályozottak, és azért tanulmányozza őket, hogy megismerje, melyek azok az úgynevezett jogi konzekvenciák, ...amelyek ebből a meghatározott jogi minősítésből származnak. A nem szabályozott magatartás nem kerül be a jogász kutatási körébe. A politikatudós ezzel szemben a magatartásnak elsősorban a motivációit és a következményeit tanulmányozza a kitűzött célhoz képest. Ugyanaz a magatartás, például egy pártba való belépés, a jogászt az adott párt alapszabályzatának kutatására fogja ösztönözni, hogy az alapszabály normái alapján tanulmányozza a belépés előfeltételeit és kondícióit, az ezekből származó kötelelességeket, jogokat és képességeket, más szóval a tagok és a társulások, a tag és a többi tag között létrejövő különböző jogi viszonyok természetét, ezeknek a viszonyoknak a létrejöttét, módosulásait és megszűnését... A politikatudóst viszont elsősorban az érdekli, hogy milyen megfontolásból lép be valaki egy pártba, s ha már belépett, ténylegesen hogyan viselkedik, látogatja-e az alapszervezetet, részt vesz-e a választásokon, és elsősorban milyen választásokon, követi-e a párt irányvonalát vagy közömbös íranta, vagy egyenesen fellázad ellene. Nyilvánvaló, hogy ebből a szempontból a párttagok nem mind egyformák, és az osztályozásuk a jogtudósétól eltérő tipológiát tesz lehetővé. Az állampolgárok és a pártok viszonyában vannak azután olyan típusok, mint a szimpatizáns (aki a tagnál valamivel kevesebb), mint a militáns vagy aktivista (aki a tagnál valamivel több), amelyek kívül esnek mindenféle normatív osztályozáson, s ezeket vizsgálva a kötelező, megengedett vagy meg nem engedett magatartásokra vadászó jogász zsákmánya igencsak szegény” (Bobbio 1971: 21–22).

Hasonló stílusban érvel a szerző a történészekkel szemben is, akiket viszont arról próbál meggyőzni, hogy az egyedi tények általánosítására törekvő politikatudomány képes megfogalmazni olyan összefüggéseket, melyekre a történelemtudomány a maga sajátos módszereivel nem képes. A történészek leggyakoribb vádjá az általánosító társadalomtudományokkal szemben az, hogy sémákat használnak. Valójában – mondja Bobbio – „amiket a történész sémának nevez – mint a

forradalom, ellenforradalom, reakció, államcsíny, felvilágosult despotizmus, alkotmányos vagy nem alkotmányos ellenzék –, gyakran általános fogalmak, amelyeket a történész is használ, és nem is tudna meglenni nélkülük. ... Ahogy a történész nem lenne képes gazdaságtörténetet írni a gazdaságtudomány fogalmainak használata nélkül, ugyanúgy szüksége van a politikatörténet írásához a politikatudomány fogalmaira, s pusztán azért, mert ezeket a fogalmakat használja, nem tekintheti a politikatudományt a maga egészében segédtudománynak” (Bobbio 1971: 23–24).

A politikatudománynak a politikai filozófiától és a politikai szociológiától való különbségeit Sartori elemezte a legalaposabban, elsősorban a módszertan kérdései kapcsán. A politikai szociológiától való eltérés lényegét Sartori a következőkben határozza meg: „1) a szociológus (vagy kauzális vagy magyarázó) független változói a politológus számára nagyobb részt *nem* ... független változók; 2) és hogy az egyik *független* változói minden esetben a másik *függő* változóivá alakulnak át” (Sartori 1970: 15). A politikatudománynak a filozófiától való különbözőségét olyan tényezőkben mutatja ki, mint az empirikus módszer, a nyelvezet, az elmélet és a kutatás, az elmélet és a gyakorlat megfeleltetése, az elméleti kidolgozás empirikus kontrollja stb. (Sartori 1959; 1970). Sartori különös figyelmet szentelt a politikatudomány és a politikai filozófia nyelvezete közötti különbségeknek, fontosnak tartotta a tudományos szakmai nyelv kimunkálását, új szavak megalkotását, a jelentések pontos definiálását, mint ami alapvető az elmélet kidolgozása szempontjából (Sartori 1959).

A korabeli vitaanyagokat, tanulmányokat, cikkeket átnézve az a benyomása támad az olvasónak, hogy a politikatudomány elfogadtatása szempontjából jelentős szerepe lehetett a szubjektív tényezőnek is, nevezetesen annak a hatásnak, amely a vitákban leginkább elkötelezett emberek személyiségéből fakadt. A tudományos közvéleményben voltak ugyanis bizonyos félelemek a politikatudomány „imperializmusától”, attól, hogy mindent, ami a politika területével kapcsolatos, ki akar majd sajátítani, be akar kebelezni. Egészen biztosan jó benyomást kelthetett mindenkiben az a megnyerő vitaközlési stílus, az a korrekt érvelés, az a magatartás, amely a közös liberális és demokratikus környezetből származó Bobbio, Leoni és Sartori megnyilatkozásait jellemezte. Igen jó szolgálatot tettek az általuk képviselt politikatudománynak azzal, hogy soha nem léptek fel agresszíven más tudományágakkal szemben, a különbségek mellett mindig szóltak a hasonlóságokról is. Amikor rámutattak arra, hogy az úgynevezett „politikai tudományok” kutatási területei, megközelítési szempontjai, alkalmazott módszerei, funkciói és megismerési szintjei miért nem alkalmasak arra, hogy a maga totalitásában tárják fel a társadalmi lét politikai dimenzióját, ezen közben soha nem vitatták el az érdekeltségüket és kompetenciájukat, egyáltalán létjogosultságukat a politikai tanulmányok bizonyos területein. Bobbio álláspontja volt ezen a területen a leginkább kiegyensúlyozó és konstruktív azáltal, hogy a

szomszédos tudományágakkal való viszonyban az egymást kölcsönösen kiegészítő jellegre helyezte a hangsúlyt.

Bobbio egy másik vonatkozásban is múlhatatlan érdemeket szerzett a politikatudomány újjászületésénél bábáskodva. Az olasz politikatudománnyal foglalkozó munkák elismeréssel szólnak arról, hogy ő fedezte fel ismét az olasz politikatudomány számára Pareto és Mosca munkásságát, és nagy érdeme, hogy kimutatta a kontinuitást hordozó kapcsolódási pontokat (Morlino 1989, 1991; Graziano 1991). Bobbio először Mosca születésének századik évfordulóján, a római Accademia dei Lincein tartott megemlékezésében értékelte első megközelítésben a tudós munkásságát, majd később több tanulmányt is szentelt még neki. A Paretoval foglalkozó tanulmányokkal kiegészítve 1969-ben publikálta először egy kötetbe összegyűjtve az 1958 és 1964 között különböző folyóiratokban megjelent írásait. A Mosca és Pareto által teoretizált politikai osztály vagy politikai elit témája Bobbióknak köszönhetően egy időre ismét a figyelem középpontjába került. 1959-ben a Milánóban és Stresában megtartott IV. szociológiai vilákkongresszuson külön szekciót szerveztek, amely a politikai elit problémájával foglalkozott, és még ma is aktuális, sokat hivatkozott kötetben jelentték meg a tanácskozás anyagát (*Le élites politiche* 1961).

Mosca és Pareto újralfedezése, elméleti és módszertani munkásságuk részletes elemzése, a Bobbio által kínált újfajta olvasata azért volt nagyon lényeges, mert hozzájárult egyrészt a főleg a filozófia területén velük szemben tapasztalt sommás elítélés vagy előítéletek megszűnéséhez, másrészt a politikatudomány kulturális legitimációjához egy olyan periódusban, amikor új művelői még nem voltak képesek előállni alapvetőnek tekinthető, a diszciplínát megalapozó művekkel.

A politikatudomány újjászületésének, elméleti-módszertani megalapozásának, kulturális elfogadtatásának kérdéskörében még egy lényeges mozzanatról feltétlenül szólni kell, mégpedig az amerikai politikatudomány hatásáról és recepciójáról. A különböző okok miatt legfejlettebb és ennél fogva hegemon helyzetben lévő amerikai politikatudomány több vonatkozásban is hozzájárult az olasz politikatudomány felszálló pályára lendítéséhez. Elméletei már az 1940-es évek végétől ismertté válhattak a nyelvi nehézség ellenére is, mert sorra jelentek meg olasz fordításban az alapvető munkák. Az amerikai elméleti produktumok, s köztük legfőképpen az akkor domináns behaviorizmus érezhető hatást fejtettek ki a politikatudomány művelői körében, ennek hatására fordult a figyelem az empirikus kutatások felé. Az empirikus kutatások megkezdéséhez azonban az amerikaiak nem csupán szellemi hatásukkal járultak hozzá, hanem konkrét, materiális közreműködésükkel is. Amerikai alapítványok finanszíroztak számos fontos kutatást, sőt saját szakembereiket is elküldték, hogy a helyszínen nyújtsanak módszertani és technikai segítséget az olasz kutatóknak. Az 1950-es évek végén érkeztek az első amerikai szakemberek, s itt mindenekelőtt Joseph LaPalombara nevét kell megemlíten-

nünk, aki a következő évtizedekben is kiemelkedő szerepet töltött be az olasz empirikus kutatások fejlődésében.

Az amerikai hatás tekintetében egy másik fontos aspektust is meg kell említeni, nevezetesen azt, hogy a politológusok új nemzedékéből sokan az Amerikai Egyesült Államokban tanultak, s ebből következően a formálódó tudós közösség magját azok alkották, akik ott szereztek alapképzettségüket vagy doktorátusukat. Amerikaiak finanszírozták a kutatók új nemzedékének képzésére létesített, az Olasz Politikai és Társadalmi Tudományok Bizottsága (COSPOS) által koordinált központokat, amelyek nagyon fontos szerepet játszottak egy egész tudósgeneráció felnövekedésében Firenzében, majd Torinóban és Cataniában, vagy a politikai szociológia területén Milánóban.

A POLITIKATUDOMÁNY INTÉZMÉNYESÜLÉSE

Az intézményesülés tekintetében az első lépésnek a publikációs lehetőségek megteremtését tekinthetjük. Mint említettem, az *Il Politico* és a *Studi Politici* című folyóiratokat kifejezetten azzal a programmal indították 1950-ben, illetve 1952-ben, hogy a politikatudományi elemzések publikációs fórumai legyenek, de a tudományág akkori helyzetéből és állapotából következően ezt a célt csak részben sikerült megvalósítani. Az 1950-es évek végéig az *Il Politico*-ban alig két tucatnyi politikatudományi jellegű tanulmány jelent meg, a *Studi Politici* pedig, miután gyakorlatilag 1956 után nem jelent meg, 1961-ben végleg megszűnt. Ezzel szemben a nem kifejezetten erre szakosodott, 1958-ban alapított *Tempi Moderni*, főleg 1960 után, amikor negyedéves kiadvány lett, egyre gyakrabban közölt politikatudományi témájú cikkeket. Ezen kívül publikációs lehetőséget kínált még a *Nord e Sud* és a *Rassegna italiana di sociologia* is.

Az első, már valóban kifejezetten a politikatudomány művelői számára publikációs lehetőséget biztosító folyóiratot 1971-ben alapították *Rivista Italiana di Scienza Politica* címmel. Az évente háromszor megjelenő kiadvány jó néhány évig az egész politikatudomány egyetlen közös folyóirata volt, az évtized végétől azonban, azzal párhuzamosan, hogy maga a diszciplína elkezdett egyre jobban tagolódni, különböző irányokban szakosodni, sorra jelentek meg az egyes szektorok specializált kiadványai: a legnagyobb múlttal rendelkező *Il Politico* mellett ma megjelenik a *Teoria Politica*, a *Rivista Trimestrale di Scienza dell'Amministrazione*, az *Il Mulino*, a *Quaderni dell'Osservatorio Elettorale*, a *Stato e Mercato* és a legújabb (1987-től) a *Polis*, hogy csak a legfontosabbakat említsem.

A publikációs lehetőségek kapcsán szólni kell a könyvkiadók tevékenységéről is. Mindenekelőtt a bolognai székhelyű *Il Mulino* kiadó érdemel említést, amely a legkorábban kötelezte el magát ilyen jellegű munkák megjelentetésére. Valószínűleg ebben az is közrejátszhatott, hogy a Bolognai Egyetem Politikai Tudományok Fakultása

mind létszámát, mind minőségét tekintve a legnagyobbakhoz tartozik, s ebbe a városba telepítették az empirikus politikai kutatások egyik fő központját, a Carlo Cattaneo Intézetet is. Az *Il Mulino* kezdeményezte az 1970-es évek elején az amerikai politikatudományi irodalom bevezetését, melynek köszönhetően olyan antológiákat jelentettek meg, amelyek jó ideig kézikönyveknek számítottak az egyetemi oktatásban. A sorban az első a politikatudománnyal mint diszciplínával foglalkozó *Antologia di scienza politica* (A politikatudomány antológiája) volt, Sartori (1970) szerkesztésében. Ezt követték a politikai elitekről (Passigli 1971), a pártokról és csoportokról (Fisichella 1972), majd az összehasonlító politikáról (Urbani 1973) szóló kötetek. Az *Il Mulino* ma is élen jár a külföldi szerzők olasz nyelven való megjelentetésében, amellet, természetesen, folyamatosan kiadja a hazai szerzők műveit is. A politikatudományi művek megjelentetését ma már számos kiadó gondozza, az Einaudi Torinóban, a Laterza Bariban, a Nuova Italia Scientifica Rómában, a Sansoni Firenzében, hogy csak néhányat említsek.

Az intézményesülés tekintetében a valódi áttörés akkor következett be, amikor a politikatudomány oktatására önálló tanszékeket hoztak létre az egyetemeken az 1960-as évek végén megkezdett egyetemi reformok keretében belül. Addig a politikatudomány oktatása az itt is legtöbbet említett három személyhez kötődött: Bobbio Torinóban, Leoni Paviában, Sartori Firenzében tartott kurzusokat.

Olaszországban az első társadalomtudományi intézményt Carlo Alfieri di Sostegno márki alapította 1875-ben „Társadalomtudományi Iskola” néven Firenzében. 1888-ban intézetté alakította át, amely attól kezdve az alapító apjának, Cesare Alfierinek a nevét viseli, aki először miniszterelnök, majd az olasz nemzeti egység létrejötte előtti Szárd Királyság Szenátusának elnöke volt. A Cesare Alfieri Intézet az 1871-ben alapított párizsi *Ecole libre des sciences politiques* után a második politikatudományi jellegű iskola volt Európában. 1938-ban „Carlo Alfieri” Politikai Tudományok Kara néven a Firenzei Egyetem részévé vált. A fasiszmus éveiben a politikai tudományok oktatására még négy kart létesítettek, Paviában, Padovában, Rómában és Perugiában (ez utóbbit a Politikai Tudományok Fasiszta Fakultása elnevezéssel). A második világháború végén, éppen azért, mert – a firenzeit kivéve – mind fasiszta létesítmények voltak, meg akarták szüntetni ezeket a karokat. Erre mégsem került sor, sőt a későbbiek során újabb fakultásokat szerveztek a politikai tudományok oktatására Itália különböző egyetemein. Politikai tudományokból jelenleg 25 politikatudományi karon és ugyanennyi jogtudományi karon lehet diplomát szerezni.

Az újabb egyetemi reformok szerint a karok intézetekre (*dipartimento*), az intézetek tanszékekre tagolódnak. Az első két, alapozó évben minden hallgatónak ugyanazokat a tárgyakat kell tanulni, majd a harmadik évben kezdődik a specializáció, a szakirányú képzés, melyet az egyes intézetek fognak össze. Az első két év kötelező

alapozó tárgyai között oktatják a politikatudományt (amely tartalmát tekintve bevezetés a politikatudományba), s ezen túl helyet kapnak minden szakiránynál a szaknak megfelelő jellegű speciális politikatudományi tantárgyak. Doktori címet politikatudományból az erre akkreditált fakultásokon vagy kari intézeteknél lehet szerezni.

S végül az intézményesülés harmadik mozzanataként kell szólni még arról, hogy az új karok, ezeken belül új intézetek és tanszékek alapítása, a politikatudományi tantárgyak bővülése (jelenleg összesen kb. 80 féle tárgyat oktatnak a különböző egyetemeken), a PhD fokozatnak megfelelő „dottore di ricerca” (a kutatás doktora) fokozat elnyerésének 1984-től egyre bővülő lehetősége igen gyors ütemben növelte a tudományos közösség létszámát és ezzel az önálló szakmai társaság létrehozásának igényét. A politikatudomány művelőinek első szakmai társulása az Olasz Politikai Tudományok Társaságán belül megalakult Politikatudományi Szekció volt, amely 1981-ben vált ki onnan, és alakult át önálló politikatudományi társasággá (SISP).

AZ OLASZ POLITIKATUDOMÁNY TEMATIKÁI ÉS TELJESÍTMÉNYEI

A politikatudomány újjászületésének körülményeiről szólva említetem, hogy mintegy húsz évig, egészen az 1970-es évek elejéig az önmeghatározásban a „negatív” elem dominált. Ezzel párhuzamosan természetesen kezdettől fogva törekedtek a tudányszak művelői a „pozitív” meghatározásra is, annak megfogalmazására, hogy mi a diszciplína saját kutatási területe, milyen témákkal és milyen megközelítésben kell foglalkoznia, illetve mi a funkciója. Ami a funkció kérdését illeti, azt kell megállapítanunk, hogy mind a mai napig jelen van az az eltérés, melyet már Mosca és Pareto esetében is láthattunk. A kutatók egy része – s leghatározottabban Sartori és követői – Mosca felfogásával ért egyet, azzal tehát, hogy a politikatudománynak gyakorlati funkciója van, a gyakorló politikusok számára felhasználhatónak és alkalmazhatónak kell lennie. Mások inkább Pareto felfogásával azonosulnak, aki nem táplált illúziókat a tudománynak a cselekvésre gyakorolt közvetlen hatásával kapcsolatosan, a tudomány funkciójának csupán a megismerést tekintette. A metodológiai felfogások különbözősége mellett a politikatudomány gyakorlati alkalmazhatóságának kérdése az, ami a leginkább megosztja ma is a kutatókat.

Leoni a Paviai Egyetem 1949–1950. évi évkönyvében megjelent tanulmányában a politikatudományt úgy határozta meg, mint „a polgári együttélés modern szervezeteinek tudományát” (Leoni 1980: 8). Ez a definíció bizonyos fokig a politikai rendszer paradigmájának előfutára volt, amennyiben már nemcsak az államot, hanem a nem állami politikai szervezeteket is a politikatudomány kompetenciájába tartozónak tekintette. Leoni, aki a politikatudományt megfigyelő és tapasztalati tudománynak tartotta, egy 1960-ban a tudományág alul-

fejlettségéről írt tanulmányában hat témakört határozott meg, amelyet szerinte a politikatudománynak tanulmányoznia kell: 1. a parlamenti rendszer; 2. a közigazgatási rendszer és a bürokrácia; 3. a politikai pártok; 4. a nyomásgyakorló csoportok; 5. a választási rendszer és a választók motivációi; 6. módszertan (Leoni 1960: 33, 36, 37). A tematika az idők során tovább bővült, részben azért, hogy egy-egy téma vonzotta a másikat (pl. a politikai elit vagy a választói magatartás vizsgálata igényelte a politikai kultúra vizsgálatát is), részben új paradigmák recepciójával (rendszerelmélet, összehasonlító politika, strukturális funkcionalizmus), részben pedig az olasz politikai valóság kihívásai következtében (mozgalmak, terrorizmus, maffia, kliensi viszonyok, helyi kormányzás stb.).

Morlino 1991-ben a teljesség igénye nélkül (pl. a nemzetközi viszonyok témáját sem említve) 13 nagyobb területet sorolt fel, melyeket az elmúlt négy évtizedben több-kevesebb intenzitással műveltek. Az általa összeállított táblázat, melyet most némi leegyszerűsítéssel mutatok be, azért tanulságos, mert kiderül belőle az olasz kutatók érdeklődésének változása, illetve a témák iránti figyelem eltolódása. A százalékban megadott számok azt mutatják, hogy az adott évtizedben megjelent politikatudományi tárgyú munkákból milyen arányt képviselnek az egyes szektorok.

A politikatudományi irodalom tématerületek szerinti megoszlása

	1945–1959	1960–1969	1970–1979	1980–1988
A diszciplína	12,1	7,7	2,9	1,4
Politikaelmélet	12,1	9,8	9,7	9,0
Összehasonlító politika	1,5	1,3	6,7	6,9
Olaszország általában	3,0	–	3,3	2,5
Politikai kultúra	3,0	2,1	3,7	3,2
Pártok és pártrendszer	13,6	22,6	24,8	16,5
Érdekcsoportok	3,0	4,3	4,5	6,1
Mozgalmak, terrorizmus	–	0,4	3,1	5,4
Választások és politikai magatartás	42,4	13,2	11,0	12,3
Politikai elitek	6,1	14,1	7,5	7,8
Struktúrák és döntési folyamatok	3,0	4,3	7,1	12,0
Bürokrácia és bíróság	–	18,8	10,9	5,5
Közpolitikák	–	1,3	4,9	11,2

Forrás: Morlino 1991: 114.

Itt most nincs mód arra, hogy tételesen sorra vegyük a címszavakat, mindössze néhány megjegyzésre szorítkozom.

A táblázatból kiderül, hogy az olasz politikakutatók érdeklődését legnagyobb arányban a választások és a pártok vonzották. Ez nyilvánvalóan az olasz politikai valóság sajátosságaiból adódott. Az olasz pártstruktúra már az 1950-es években olyan sajátos jegyeket öltött, amelyek révén lényegesen eltért más európai demokráciák pártrendszeraitől. Legsajátosabb vonása az volt, hogy a rendszer centrumában a Kereszténydemokrata Párt helyezkedett el, hosszú időn keresztül az

Olasz Kommunista Párt volt a második legnagyobb párt, és jelentős választási arányt képviseltek az Olasz Szociális Mozgalomba (MSI) tömörült újfasiszták is. Ez az elrendeződés sajátos kormányzati mechanizmust alakított ki, amely hosszú évtizedekre lehetetlenné tette a kormányban való váltakozás mechanizmusának kialakulását, s ez a körülmény váltotta ki az olasz kutatók megkülönböztetett érdeklődését a pártok és a pártrendszerek iránt. A sokoldalú elméleti és empirikus kutatás alapozta meg azt az elméleti teljesítményt, amelyet ezen a téren az olaszok értek el, s amellyel nemzetközi elismerést szereztek. Ezen a területen a legkiemelkedőbb teljesítmény Sartori nevéhez fűződik, akinek párttipológiája mind a mai napig a legtöbbet hivatkozott alpműnek számít (Sartori 1976). De feltétlenül megemlítendő Giorgio Galli (1966; 1975), Paolo Farneti (1985) Gianfranco Pasquino (1980) munkássága, és még lehetne folytatni a sort.

A választások, a választói magatartás, a részvétel elemzése szintén elismerésre méltó eredményekhez vezetett. A választásokra és a politikai magatartásokra vonatkozó első empirikus kutatások eredményeit az 1960-as évek első felében publikálták (Sprefafico – LaPalombara 1963). Később a Carlo Cattaneo Intézetben indítottak folyamatos empirikus vizsgálatokat, melynek során az első demokratikus választásoktól kezdve vizsgálták a választói magatartás változásait és elemezték az abban megnyilvánuló kulturális és egyéb motivációkat (Parisi 1980; Corbetta–Parisi–Schadee 1988).

Az empirikus kutatások első nagy témája a klasszikusok elitelméletének felfedezéséhez is kapcsolódva a parlamenti elit vizsgálata volt, amelyet az 1960-as évek elején Sartori irányításával, a Rockefeller Alapítvány támogatásával végeztek (Sartori 1963). Ez a kutatás már csak azért is kiemelkedő jelentőségű volt, mert gyakorlatilag is bemutatta az empirikusan alátámasztott politikatudomány sajátos megközelítését a közjogi és alkotmányjogi tanulmányokhoz képest. Ezen túl kijelölt egy olyan kutatási irányt, amelyet még sokan és sokáig követtek (Di Palma 1977; Cotta 1979; Calise–Mannheimer 1982).

A táblázatból kiderül, hogy a legkevésbé művelt területek egyike az összehasonlító politika. Ez annál is inkább feltűnő, mert a politikatudomány önmeghatározása során szinte kezdettől fogva jelen volt az az igény, hogy a diszciplínának mindenekelőtt összehasonlítóknak kellene lennie (Finer 1954: 27–28), mert hogy ebben összegződnek és koncentrálnak legnyilvánvalóbban a tudományág sajátos módszerei és elméletei (Sartori 1954; 1971). Ehhez képest jószerint csak Sartori és Domenico Fisichella munkásságában lelhető fel az összehasonlításra való határozott törekvés.

Szintén nem túl magas arányt képvisel a táblázat szerint a politikai rendszer témaköre, ennek viszont egyszerű magyarázata van. Ez a terület jellegéből adódóan szintetizáló, tehát akkor lehet érdemben foglalkozni vele, amikor a hozzá tartozó témák kutatása előzetesen eljutott az általánosítás megfelelő szintjére. Sajátossága továbbá az

interdiszciplináris jelleg is, ebből adódik, hogy a politikai rendszer egészét megcélzó munkák – legalábbis jelenlegi ismereteim szerint – kivétel nélkül szerzői kollektívák produktumai (Farneti 1973; Cavazza–Graubard 1974; Graziano–Tarrow 1979).

Az egyetemi oktatással összefüggésben merült fel az igény az átfogó, a politikatudományt mint diszciplínát bemutató, tankönyvként is használható művekre. Ilyen könyvet írni köztudottan a legnehezebb feladatok egyike. Ezt a törekvést mindeddig két munka reprezentálja, az egyik a *Manuale di scienza della politica* (A politikatudomány kézikönyve) Pasquino (1986) szerkesztésében, a másik a *Lineamenti de scienza politica* Domenico Fisichella (1988) munkája, amely *A politikatudomány alapvonalai* címmel 1991-ben magyarul is megjelent.

A sokirányú empirikus kutatások mellett kezdettől fogva jelen voltak, s mint a táblázatból is kitűnik, igen jó arányban (10 százalék körül) az elméleti kutatások is. Az elméleti munkák aránya az 1950-es években volt a legmagasabb, legjelentősebb teljesítményei azonban az 1960-as 1970-es években születtek meg (Sartori 1957; Leoni 1957; Fisichella 1965; Stoppino 1968; Bobbio 1969; Pasquino 1970; Farneti 1971; Urbani 1971). Ezeknek az éveknek a legfontosabb eredménye minden bizonnyal az első ízben 1976-ban, majd kissé átdolgozva 1983-ban megjelent *Dizionario di Politica* (Politikai Szótár) Bobbio és Matteucci, illetve Pasquino szerkesztésében. Az 1268 oldal terjedelmű, 122 szakember közreműködésével megírt hatalmas kötet a diszciplínában elért elméleti elaborátumok szintézisét nyújtja.

Összességében elmondható, hogy viszonylag hosszú előkészületi időszak után az olasz politikatudomány látványos fejlődésnek indult, s mára minden tekintetben stabilizálta helyzetét. Noha vannak különbségek és viták a különböző iskolák között, ezek nem olyan természetűek, hogy lényegesen megosztanák a politológus társadalmat. Az olasz politikatudomány nagy erénye, hogy sikerült mindig fenntartania az elmélet és az empirikus kutatás egyensúlyát, s ennek is köszönhető, hogy több területen nemzetközileg is elismert eredményeket ért el.

HIVATKOZÁSOK

- Bobbio, Norberto 1961. Teoria e ricerca politica in Italia. *Il Politico*, (XXVI) 2.
 — 1963. La scienza politica in Italia: insegnamento e autonomia disciplinare. *Tempi Moderni*, (VI) 13.
 — 1971. (1969.) *Saggi sulla scienza politica in Italia*. Bari: Laterza
 Bobbio, Norberto–Nicola Matteucci–Gianfranco Pasquino (ed.) 1983. *Dizionario di Politica*. Torino: UTET
 Calise, Mauro–Renato Mannheimer 1982. *Governanti in Italia. Un trentennio repubblicano 1946–1976*. Bologna: Il Mulino
 Cavazza, Fabio Luca–Stephen R. Graubard (ed.) 1974. *Il caso italiano*. Milano: Garzanti

- Corbetta, Piergiorgio–Arturo Parisi–Hans M. A. Schadee 1988. *Elezioni in Italia*. Bologna: Il Mulino
- Cotta, Maurizio 1979. *Classe politica e parlamento in Italia: 1946–1976*. Bologna: Il Mulino
- Di Palma, Giuseppe 1977. *Surviving without Governing. The Italian Parties in Parliament*. Berkeley: University of California Press (Olaszul: 1978. *Sopravvivere senza governare. I partiti nel parlamento Italiano*. Bologna: Il Mulino)
- Farneti, Paolo 1971. *Sistema politico e società civile. Saggi di teoria e ricerca politica*. Torino: Giappichelli
- (ed.) 1973. *Il sistema politico italiano*. Bologna: Il Mulino
- 1985. *The Italian Party System (1945–1980)*. London: Frances Pinter Publishers
- Finer, Samuel E. 1954. Metodo, ambito e fini dello studio comparato dei sistemi politici. *Studi Politici*, III, 1.
- Fischella, Domenico 1965. *Il potere nelle società industriali*. Napoli: Morano Editore
- 1970. *Sviluppo democratico e sistemi elettorali*. Firenze: Sansoni
- (ed.) 1972. *Partiti e gruppi di pressione*. Bologna: Il Mulino
- 1982. *Elezioni e democrazia. Un'analisi comparata*. Bologna: Il Mulino
- 1988. *Lineamenti di scienza politica*. Roma: La Nuova Italia Scientifica (Magyarul: 1991. *A politikatudomány alapvonalai*. Miskolc: Észak-magyarországi IC (P) Rt.)
- Galli, Giorgio 1966. *Il bipartitismo imperfetto. Comunisti e democristiani in Italia*. Bologna: Il Mulino
- 1975. *Dal bipartitismo imperfetto alla possibile alternativa*. Bologna: Il Mulino
- Graziano, Luigi 1991. Vecchia e nuova scienza politica in Italia.
In: Luigi Graziano–David Easton–John Gunnel (ed.) *Fra scienza e professione Saggi Sullo sviluppo della scienza politica*. Milano: Franco Agnelli
- Graziano, Luigi–Sidney Tarrow (ed.) 1979. *La crisi italiana*. Torino: Einaudi
- Le élites politiche* 1961. Atti del IV. Convegno mondiale di sociologia a cura del Centro nazionale di prevenzione e difesa sociale e dell'Associazione italiana di scienze sociali. Bari: Laterza.
- Leoni, Bruno 1949–1950. Scienza Politica e azione politica,
In: *Annuario dell'Università di Pavia*. Pavia: Università degli Studi
- 1957. *Lezioni di dottrina dello Stato*. Pavia–Milano: Editrice Viscontea
- 1960. Un bilancio lamentevole: il sotto-sviluppo della scienza politica in Italia. *Il politico*, XXV, 31–41.
- 1980. *Scritti di Scienza Politica e teoria del diritto*, Milano: Giuffré
- Morlino, Leonardo (ed.) 1989. *Scienza politica*. Torino: Edizioni della Fondazione Agnelli
- 1991. La scienza politica italiana: tradizione e realtà. *Rivista Italiana di Scienza Politica*, XXI, 1.
- Paczolay Péter–Szabó Máté 1984. *A politikaelmélet rövid története*. Budapest: Kossuth
- Parisi, Arturo (ed.) 1980. *Mobilità senza movimento*. Bologna: Il Mulino
- Passigli, Stefano (ed.) 1971. *Potere ed élites politiche*. Bologna: Il Mulino
- Pasquino, Gianfranco 1970. *Modernizzazione e sviluppo politico*. Bologna: Il Mulino
- (ed.) 1985. *Il sistema politico italiano*. Bari: Laterza
- (ed.) 1986. *Manuale di scienza della politica*. Bologna: Il Mulino
- Sartori, Giovanni 1954. Lo studio comparato dei regimi e sistemi politici. *Studi politici*, III.
- 1957. *Democrazia e definizioni*. Bologna: Il Mulino

- Sartori, Giovanni 1959. *Questioni di metodo in scienza politica*. Firenze: Università degli studi, anno accademico 1958–1959.
- (ed.) 1963. *Il parlamento italiano 1946–1963*. Napoli: ESI
- Sartori, Giovanni (ed.) 1970. *Antologia di scienza politica*. Bologna: Il Mulino
- 1976. *Parties and party systems*. Cambridge University Press
- Spreafico, Alberto- Joseph LaPalombara (ed.) 1963. *Elezioni e comportamento politico*. Milano: Giuffrè
- Stoppino, Mario 1968. *Potere politico e Stato*. Milano: Giuffrè
- Urbani, Giuliano 1971. *L'analisi della politica*. Firenze: Sansoni
- 1973. (ed.) *La Politica comparata*. Bologna: Il Mulino

